اَلْعَذَابُ

AZAP

İşkence, felaket ve ceza anlamındaki azap Kur'an'ın en hayatî kavramlarından biridir.

Azap kökünden sözcükler Kur'an'da 370 yerde geçer. Yalnız azap kelimesinin geçtiği yer sayısı 320 küsurdur. Azap kavramının önemini daha iyi anlamak için bu rakama, azap ve ceza ifade eden diğer kavramları da eklersek, karşımıza çıkan rakam 740 küsur olmaktadır.

Bu toplamın içinde; cehennem (77 kez), yine cehennem anlamında cahîm (25 kez), ateş anlamındaki nar (145 kez), azap anlamında kullanılan ıkâb (20 kez) helak (60 kez), yine **helak** anlamındaki tedmîr (10 kez) yer almaktadır. Bu kavramların tümü bir biçimde cezalandırma, cezaya çarptırma, cezayı infaz ifade etmektedir.

Azap-merhamet veya azap-rahmet polaritesinin (zıt kutupluluğunun) Kur'an'daki konumunu anlamak bakımından, azap kavramının karşıtı olan kavramların durumuna da bakmak gerekir.

Azap kavramının karşıtı olan kavramların başında rahmet kavramı gelmektedir. Bu kavram ve türevlerinin Kur'an'daki kullanım sayısı 320 küsurdur. Azap kavramının karşıtı olan diğer kavramların tekrar sayıları ise şöyledir: Cennet: 147, gufran (af ve bağışlama): 234, kerem (cömertlik ve bağış): 40, vehb (af ve bağış) 25, hayat verme **(helak** ve tedmîr karşıtı): 188, mağfiret: 28, tövbe ve tövbeleri kabul: 88, lütuf: 7, af (af kelimesi kullanılarak): 36, nur (azap ifade eden nar karşıtı): 49, hilm (af ve yumuşak davranış): 15, re'fet (bağış, af ve merhamet): 13 Bu tabloya göre Azabın karşıtı olan kavramların, toplam sayısı 1190 olmaktadır.

O halde, Kur'an'ın tanıttığı Allah'ın af, bağış ve merhamet iradesi, azap ve ceza iradesinden çok belirgin biçimde geniş ve yüksektir. Başka bir deyişle, O'nun rahmeti esas, azabı istisnaî ve geçicidir. Kur'an bu gerçeği, kozmik bir ilke halinde şöyle ifadeye koymaktadır:

"Allah buyurdu ki: 'Benim azabım var; ona dilediğimi çarptırırım. Rahmetime gelince, o her şeyi çepeçevre kuşatmıştır." (A'raf, 156)

Azabın niteliğine ve uygulanış biçimine gelince, bu noktada temel ilke Kur'an tarafından konmuştur:

Ölüm ve dünya ötesi ile ilgili kavramlar, özellikle cennet ve cehennemle ilgili beyanlar semboliktir; Kur'an'ın ifadesiyle 'müteşâbih'tir. Kur'an bunları anlatırken onların 'mesel'ini anlattığını yani bir benzetme yaptığını ifade eder. Örneğin, cenneti anlatan Ra'd, 35. ayet şöyle başlar:

"Sakınıp korunanlara vaat edilen cennetin temsilî anlatımı şu: Altından ırmaklar akar, yemişleri de sürekli, gölgesi de. İşte korunup sakınanların son yurdu. Kâfirlerin son yurdu ise ateş."

Mesel yoluyla anlatım, maksat ve murada yönelik ilgi yaratmaktadır. Bu ilginin yaratılmasında, bilinen kullanılarak, umulana teşvik veya sakındırmandan kaçış sağlanır. İnsan zihni, umulan veya korkulanın önemini anlamak için zihnin çok iyi bildiği kavram ve görüntülere muhtaçtır. Mesel yoluyla anlatım, bu ihtiyaca cevap getirmekte, insan zihninde, anlatılmak istenene yönelik tasavvurlar yaratmaktadır.

Kur'an bu mesel sözcüğüyle başlayan çok benzetme yapmaktadır. Hükümlerini dışladıkları kitabı okuyanları kitap taşıyan eşeğe (bk. 62/5), Allah rızası için bağışta bulunanların yaptığı işi, bir dâne verip yüzer taneli birçok başak almaya (bk. 2/261) benzetirken söze hep bu mesel sözcüğüyle girmiştir. O halde, cennet ve cehennemle ilgili beyanların lafzî yanlarına değil, sembolik delâletlerine bakılmalıdır. O delâletin iman konusu olanı, iyilik edenlerin ödül, kötülük edenlerin ceza göreceği gerçeğidir. Ancak Kur'an'ın, cennet ve cehennemle anlatmak istediği, eğer yine bir biçimde bu dünyada vücut bulacak bir yaşayış şekli ise (ki bizim görüşümüz bu anlayışa daha yakındır), o zaman anlatımların maddî delâletlerini de dikkate almamız mümkündür.

Kur'an, örneğin, cennet konusunda, diğer kutsal metinlerde benzerine rastlamadığımız bir yaklaşımla, bu ikinci anlayışa açık destek veren beyanlar taşımaktadır. Kıyametten sonra, yeryüzünün başka bir yeryüzüne tebdil edileceğini söylemekte, böylece cennet ve cehennemin yine bu dünyada gerçekleşecek bazı hayat tarzlarını ifade ettiğini anlamamıza olanak hazırlamaktadır, (bk. burada Cennet, Cehennem ve Kıyamet madl.) Böyle bakıldığında ahiret azabı, sonuç olarak insanın yaptıklarının hesabını vermesi ve karşılığında cezalandırılmasıdır. Cennet ise insanın yaptığı iyiliklerin ödüllendirilmesidir. Bunların varlığına inanırız, ama mahiyetlerini bilemeyiz. Kutsal metinlerin kullandığı ifadeler ahiretteki ödül ve cezanın mahiyetini değil, varlığını belgeler.

Azabın, Kur'an ayetlerindeki ateş, dondurucu soğuk, alev çukurları vs. türünden lafızların maddî delâletleriyle anlaşılmaması gerektiğinin yine Kur'an'daki kanıtı ise azabın dünyada ve ahirette olduğuna defalarca işaret edilmiş olmasıdır, (bk. **6/65;** 13/34; **17/58;** 41/**16;** 44/11-12) Dünyadaki azapların hiçbirinde Allah'ın ateş ve alev çukuru kullanmadığı bilindiğine göre, ahiretteki azabın da, sembolik ifadelerin dikkat çektiği başka sıkıntılar olacağı düşünülmelidir. Örneğin, Kur'an, 'rezillik azabı' (azab el-hizy) tabirini kullanmaktadır, (bk. 41/16) Bir başka örnek, dünyayı zehirli gazların dolduracağı zamandaki ıstırabın iki kez 'azap' olarak nitelendirilmesidir. (44/11-12) Azap sadece ateş değildir; rüzgârlar bile azap aracı olabilir. Kur'an, 'içinde azap taşıyan rüzgâr' tabirini kullanmaktadır, (bk. 46/24)

Azap, nihayet, Allah'ın, hâşâ, kendini tatmini değil, insana tekâmüldeki eksiklerini tamamlatmanın bir aracıdır. Bunun iki temel sonucu olur:

1. Azap, Allah'ın istemediği, ama tekâmülün tamamlanması için gerekli gördüğü bir faaliyettir.

2. Azap, sonsuz değildir.

AZABIN SONSUZ OLUP OLMADIĞI MESELESİ

Azabın ebedîliği veya azapta hulûd (sonsuzluk) meselesi, İslam düşünce tarihinin, özellikle İlmi Kelam'ın en çetin tartışmalarına vücut veren konulardan biridir. Sorunun kısa ve teknik şekli

şudur: Azapta hulûd var mıdır, yani azap ebedî midir?

Kur'an'ın azapla ilgili ayetlerinden anlaşılıyor ki azap dünyada başlar, berzah âleminde (kabir âlemi) devam eder. Nihayet kıyamet kopar, ahiret âlemine gelinir; insanlar haşredilir. Tartışılan nokta, işte bu haşirde sonuçlanacak hesaba göre küfür veya şirk içinde oldukları kesinleşen insanların maruz kalacakları azaptır. Bu azap sonsuz mudur, sonlu mudur?

Önce şunu bilmek gerekir: Kur'an, ahiret alemiyle ilgili tüm kavramların birer müteşâbih olduklarını, yani bunların gerçek anlamlarının ancak Cenabı Hak tarafından bilineceğini, bu kavramların lafızlarına bakarak bunların dünyadaki karşılıklarını düşünmenin isabetli olmayacağını bildirmektedir. Dünyadaki kavram ve eşya ahiretteki kavram ve eşyanın sadece birer hatırlatıcısıdır. Ahiret alemiyle ilgili beyanlarda geçen tabirler sadece birer semboldür. Biz bu sembollerin bir delâletlerinin ve bir sonuçlarının olacağına inanırız ama bunlarla ilgili hiçbir ayrıntı veremeyiz. Çünkü biz bunların niteliklerini bilemeyiz. Bu sembollerin delâlet ettikleri gerçek anlamlar ne ise o anlamda azap vardır ve haktır. Şu halde bizim, "Azap yoktur veya inkarcılar, müşrikler de rahmetten yararlanacaktır, onlar da azap görmeyeceklerdir" yolunda yorumlar yapmamız Kur'an'ın hem ruhuna hem de lafzına aykırıdır.

Burada çok ilginç bir noktanın altını hemen çizip geçmek isterim: Fıkıh ve hadis alanının büyük isimlerinden biri olan İbnül-Kayyım el-Cevziyye (ölm. 751/1350), sûfî düşünür İbn Arabi'yi antropomorfizmle suçladığı yani bir tür putperest kabul ettiği halde, onun en uç fikirlerinden biri, belki de birincisi olan 'ahiretteki azabın geçiciliği' fikrine aynen katılmıştır.

Yüzyılımızın Müslüman düşünürlerinden Musa Cârullah (ölm. 1949) merhum, azabın ebedîliği fikrine karşı çıkarken, işi azap diye bir şey yoktur demeye getiren bir yaklaşım içine girmiş, şapla şekeri birbirine karıştırmıştır. Onun bu aşırılığını veya aceleciliğini bahane eden bazı kişiler de onun şahsında tüm rahmetçi yaklaşımlara, tüm farklı yorumlara saldırmışlardır.

Azap, niteliği her ne ise, o nitelikle vardır, haktır. Firavun ile Musa'nın farkı olmadığını söylemek din, adalet ve tanrısal vahye ters düşmek olur. Müstahak hale gelenler azaba elbette uğratılacaklardır, gerekiyorsa azabın en korkuncuna uğratılabilecekler-

dir. Bunu Allah'ın rahmetine aykırı bulmaya kalkanlar, farkında olmadan Allah'ın adalet ve kudretine hükmetme eğilimi sergilemektedirler. Kur'an, azabın varlığının altını yüzlerce kez çizmiş ve hiçbir felsefeyle bertaraf edilmesine imkân bırakmamıştır.

Azabın yokluğunu iddia etmek, son tahlilde dinin işlevini inkârla eşanlamlıdır.

O halde yorumlar ve felsefeler, Allah'ın rahmetini de kudretini de sınırlamaya kalkmadan konuşmak borcundadır. "Ebedî azap yoktur, ister Musa gibi yaşayın, ister Firavun gibi, fark etmez" diye kesip atmak kadar "Ebedî azap vardır, korkunç fırınlarda ebediyyen cayır cayır yanacaksınız" diyerek ahiretle ilgili bir beyanı dünya ölçüleriyle eşitlemek de Kur'an'a aykırıdır. Kur'an, üzerinde olduğumuz konuda, azaba yönelik meşiyyetin (tanrısal iradenin) belirleyici olduğuna dikkat çekiyor. Allah'ın azabı dilemeyeceğine ilişkin bir beyan yoktur ama azabı dilediğine yapacağına, dilediğini de affedeceğine ilişkin beyanlar çoktur.

Azapta hulûd meselesi, son devirde kitaplık çapta polemiklerin de konusu olmuştur. Bu polemiklerin en ünlüsü, Türkistanlı bilgin Musa Cârullah ile Türk Aydınlanma ve Kurtuluş Savaşı'na karşıtlığı ile ünlenen şeyhülislam Mustafa Sabri (ölm. 1954) arasındadır. Musa Cârullah'ın *"Rahmet-i İlahiye Burhanları"* adlı eseriyle savunduğu, azap ebedî değildir tezine, Mustafa Sabri tarafından 'Yeni İslam Müctehidlerinin Kıymet-i İlmiyesi' adlı bir kitapla karşı çıkılmış ve Musa Cârullah, İslam düşünce tarihinde azabın sonsuz olmadığını, Muhyiddin İbn Arabi'den sonra ileri süren ikinci kişi gibi tanıtılmıştır.

Mustafa Sabri'nin cevap niteliğindeki tezi, savunduğu fikir ne olursa olsun, ilmî ölçüler itibariyle, tamamen yalan ve iftira üzerine oturan bir tezdir. Hem de ikili bir yalan üzerine:

Azabın ebedîliğini ilk savunan ne Musa Cârullah'tır, hatta ne de İbn Arabî. İbn Arabi'ye atfedilen ve "Cehennem ehli için azap ebedî değildir, çünkü onlar için azap bir süre sonra, alışkanlık yüzünden azap olmaktan çıkıp doğal yaşam şeklini alır" şeklinde özetlenebilecek olan görüş, İbn Arabi'den yaklaşık dört yüz yıl önce Bıttîhıyye fırkası tarafından aynen ifade edilmiştir, (bk. Eş'arî; *Makaalâtü'l-İslamiyyîn,* 475, 543) Yani bu fikrin babası İbn Arabî (ölm. 638/1240) değil, Bıttîhıyye fırkası düşünürleri-

dir. İbn Arabî bu fikri daha ayrıntılı bir biçimde dillendirmiş ve üne kavuşturmuştur.

Mustafa Sabri, birçok yerde işlettiği şeytanetini (kurnazlığını) Musa Cârullah bahsinde de işleterek bu değerli bilgini feci biçimde köşeye sıkıştırıyor: Onu, İbn Arabi'ye yaptığı atfı temcit pilavı gibi habire öne çıkararak, küfür ehlini cennete sokmaya çalışmakla itham ediyor. En büyük sahabîler başta olmak üzere, yüzlerce İslam bilgin ve düşünürünün Musa Cârullah'tan asırlar önce aynı fikri savunduğunu, bu konuları bilmeyen halktan saklayarak Musa Cârullah'ı örtülü bir biçimde dini tahriple itham ediyor.

Bu iddia, tepeden tırnağa yalan ve iftiradır. Halk bunu bilmez, bilmek zorunda değildir ama Mustafa Sabri gibi, 'şeyhülislam' payesi olan bir kişi, gerçeğin bu olmadığını bilmek zorundadır ve bilmektedir. Ama Mustafa Sabri, halkın bilgisizliğini istismar ederek kendi iddiasını üste çıkarmakta ve sevmediği bir ilim adamını bilgisizlik, hatta dini tahrifle ithama cüret ve tenezzül etmektedir.

Oysaki azabın ebedî olmadığı yolundaki kanaati savunan görüş Hz. Ömer (ölm. 23/643) başta olmak üzere, birçok sahabî, A'meş (ölm. 148/765) başta olmak üzere birçok tâbiûn (sahabe kuşağını izleyen kuşak) ve daha sonra da değişik alanlardan birçok İslam bilgini tarafından savunulmuştur. Fark, azabın geçiciliğini açıklamadaki yöntem veya ayrıntıdadır. Örneğin, Cehm bin Safvan (ölm. 128/745) ve fikirdaşları, Allah dışında hiçbir şeye ebedîlik vasfı verilemeyeceğini, buna cennet ve cehennemin de dahil olması gerektiğini söyleyerek ebedî azap fikrini Kur'an dışı bulmuşlardır, (bk. Eş'arî; *Makaalatü'l-İslamiyyîn,* 475, 542-43; İbnül-Kayyım; *Hâdi'l-Ervah,* 287)

Kur'an'dan baktığımızda da doğrusu budur. Bunun aksini söylemek taaddud-i kudema'yı (ezelî-ebedî varlıkların birden çok olmasını) gündeme getirir ki bunun tevhit dışı olduğu kuşkusuzdur. Bu savunmanın aksine herhangi bir Kur'ansal kanıt gösterilebilir mi? İbn Arabi'ye, İbnül-Kayyım'a sataşmak kolaydır ama Allah dışında ikinci-üçüncü ebedî varlıklar olduğunu söylemenin Kur'an'a uygunluğunu ispat kolay değildir.

Cehmiyye mezhebinin kurucusu Cehm bin Safvan (ölm. 128/745)

ile 235/849'da ölen Mu'tezile imamı Ebul-Hüzeyl el-Allâf'a mal edilen çok daha eski ve yaygın bir görüş, azabın ebedî olmadığını şu gerekçeyle savunuyor: Cehennem ehli, orada bir süre yanınca cansız maddelere (cemada) dönüşür ve artık acıyı hisseden varlıklar olmaktan çıkarlar; böylece azap da ebedî olma niteliğini yitirmiş olur...(bk. İbnü'l-Kayyım, aynı yer) Mustafa Sabri, sırf Musa Cârullah'ı hırpalamak için, bu görüşü, bilerek veya bilmeyerek İbn Arabi'ye mal ediyor.

Azabın ebedî olmadığını savunanların 'sonradan ortaya çıkmış zındık, sapık, reformcu, modernist vs. türünden bazı türediler' olduğu yolunda hayasız ve iftiracı bir şeytanet sergilemek peşinde olan Mustafa Sabri gibi kişilerin Cehm ve Allâf a mal ederek 'Ehlisünnet dışı' diye damgaladıkları bu görüşün esas sahipleri şunlardır: Ashaptan Hz. Ali, Hz. Ömer, İbn Abbas, Abdullah bin Mesûd, Abdullah bin Amr, Câbir bin Abdullah, Ebu Saîd el-Hudri... Yani ilim ve itibarlarıyla ünlü büyük sahabîlerin önemli bir kısmı... Aynı görüşü, tabiûn neslinden paylaşan ünlülerin bazıları da şunlardır: Abd bin Humeyd, Şa'bî, İshak bin Râhûye...(bk. İbrahim b. Hasan; *et-Tefsîru'l-Me'sûr 'an Ömer İbni'l-Hattâb,* 473; İbnü'l-Kayyım; *Hâdi'l-Ervah,* 287-289)

Cehm bin Safvân ile Ebul-Hüzeyl el-Allâf a ilaveten, İslam din bilginlerinin anıt isimlerinden el-Câhız (ölm. 255/868), Sümame bin Eşres, Mevlana Celaleddin Rumî {ölm. 1273), İbn Teymiye (ölm. 728/1327), İbnül-Kayyım el-Cevziyye (ölm. 751/1350), Abdülkerimel-Cîlî (ölm. 832/1428), İbnül-Vezîr (ölm. 840/1436) ve son devir din bilginlerinden İzmirli İsmail Hakkı (ölm. 1946) da azabın ebedîliği fikrinin Kur'an dışı olduğu kanısındadır.

Azabın ebedî olduğu yolundaki inanışı Haricîler ile Mu'tezile'nin paylaştığını (bu demektir ki Ehlisünnet'in hâkim kanaatinin bu olmadığını) söyleyen İbnül-Kayyım in, ünlü eseri 'Hâdi'l-Ervah'ta kanıt olarak öne çıkardığı düşüncelerin sadece Kur'an kaynaklı olanlarının birkaçına değineceğiz.

1. Azap ayetlerinde geçen 'hulûd'; devam, süreklilik, kısaca ebedîlik gerektirmez. Hulûd, uzun süreli kalışları ifade eder. (s. 36) Nitekim Arapça'da hulûd, uzun süre yaşamayı ifade etmek üzere insanlar ve diğer varlıklar için kullanılır. Hatta uzun ömürlü taşlara, 'el-havâlîd' yani hulûd sahibi taşlar denir. (s. 39)

2. Cenabı Hak, Kur'an'ın üç ayetinde cehennem azabının ebedî olmadığını gösteren ifadeler kullanmıştır. Bunlar En'am 128, Hûd 107 ve Nebe' 23. ayetlerdir, (s. 296-97)

3. Azap ve cehennemin Allah'ın gazabının bir eseri olduğunu, cennetin ise rahmetin bir uzantısı olduğunu Kur'an açıkça bildirmektedir. O halde esas, sürekli ve genel olan rahmettir; azap ve gazap geçici ve özeldir, (s. 297)

4. Rahmet, Allah'ın **zatî** sıfatıdır ve sürekli olan da bu **zatî** sıfatın tecellileridir. Gazap Allah'ın **zatî** sıfatlarından değildir, Allah onu kendisi için ayrılmaz bir nitelik olarak belirlememiştir. **Zatî** olmayan bir niteliğe dayanan tanrısal bir fiilin ebedîliği iddia edilemez; o ancak geçici olur.

5. Azap, doğuştan temiz ve günahsız olan insanın sonradan ürettiği kötülükler yüzünden kirlenmesi üzerine öngörülen bir temizleme sistemidir. Azap ile amaçlanan, bir temizliktir; azabın bizzat kendisi amaç değildir. Böyle olunca, günah işlemiş ve bu yolla kirlenmiş olanlar bu kirliliklerinden arınınca azapları da son bulacaktır. Bunun aksini düşünmek Allah'ın azap etmekten zevk aldığını iddia etmek olur. Böyle bir zevk, ulûhiyetin şanına yakışmaz, Kur'an'ın verileriyle de bağdaşmaz, (s. 298-299)

6. Allah'ın sürekli altı çizilen sıfatlarından biri de 'Hakim' sıfatıdır. O halde O'nun tüm fiil ve kararlarında birçok hikmet vardır. Fıtratan temiz yarattığı ve sonraki sürçmeleri yüzünden kirlenen kullarına ebediyen azap etmesinin hikmetle bağdaşması düşünülemez. Hikmet, kullardaki kirliliğin temizlenmesi üzerine azabın son bulmasını gerekli kılar. Aksi halde, Allah'ın temel muradı, kullarını temizlemek olmaktan çıkıp onlara azaptan zevk almak haline dönüşür. Allah böyle bir şeyden münezzehtir, (s. 307-308)

7. Allah, Kur'an'da, va'dine (nimet vermeye ilişkin taahhüdüne) sadık kalacağını, bundan asla şaşmayacağını açıkça bildirmesine karşın, va'îdine (azaba ilişkin taahhüdüne) sadık kalacağına ilişkin hiçbir şey söylememiştir. Bunda şaşılacak bir yan da yoktur. Çünkü tehdit, azap ve hesaptan vazgeçmek yüceliğin, rahmetin, bağış ve affın göstergesidir. Bu göstergenin en dikkat çekici tablolarının Cenabı Hak tarafından sergilenmesinden daha doğal ne olabilir! Hz. Peygamber, Cenabı Hakk'ın bu davranış biçimini esas aldığını göstermek üzere şöyle buyurmuştur:

"Allah bir kimsenin bir davranışı için sevap vaadinde bulunmuşsa onu mutlaka verine getirir. Ama bir kimsenin bir davranışı için azap vaadinde bulunmuşsa onu verine getirip getirmeyeceği vine O'nun tercihine kalmıştır." (s. 311-312)

Ehlisünnet'in ittifak noktalarından biri de cennet ve cehennemin mahlûk olduğudur, (bk. Eş'arî; *Makaalatü'l-İslamiyyîn,* 475) Yani bu ikisi de hadistir, sonradan yaratılmıştır. Ve Ehlisünnet kabul eder ki, **hadis** olan bir varlığın ezelî ve ebedî olmak gibi bir niteliği söz konusu edilemez. Hal böyle iken cennet ve cehennem nasıl ebedî olabiliyor? Olay şudur: Ehlisünnet, cennet ve özellikle cehennem söz konusu olduğunda mâsivanın (Allah dışındaki varlıkların) fani olduğu yolundaki ittifakını unutuyor ve cennet ile cehenneme ebedîlik vasfı veriyor, (bk. Eş'arî, aynı eser, 542)

Ne ilginçtir ki, Muhammed Abduh (ölm.1905) gibi akılcı ve Kur'ancı bir zat bile cennet ve cehennem bahsinde bu mezhep taassubuna boyun eğiyor. Cennet ve cehennem ayetlerinde geçen 'hulûd' sözcüğünü anlamlandırırken şunu söyleyebiliyor: "Hulûd, lügatte uzun süre demektir. Din dilinde ise süreklilik ve ebedîlik anlamma gelir. Yani cennet ve cehenneme girenler oradan bir daha çıkamazlar." (Tefsîru'l-Menar, 1/234)

Ne demek oluyor bu?

Hulûdun anlamı uzun süre iken din dilinde hangi gerekçeyle sonsuzluk ve beka anlamı kazanıyor? Bir tek 'gerekçe' söz konusu edilebilir: Kur'an'ın inişinden yaklaşık iki yüz yıl sonra, Eski Yunan felsefesinin kabullerine göre oluşturulan İlm-i Kelam'ın düşünce babaları böyle karar vermiştir.

Şu halde, genel deyişle ahiret hayatının, özel olarak da cennet ve cehennemin ebedîliğini iddia etmek Kur'an'ın ulûhiyet anlayışına aykırıdır. "Allah'ın zâtı dışında her şey **helak** olacaktır." (Kasas, 88) Ve: "Göklerdeki ve yerdeki her şey fanidir; sadece o celal ve ikram sahibi Allah'ın yüzü **bakî** kalır." (Rahman, 27)

Azabın, sonuç olarak da cennet ve cehennemin sonsuzluğunu kabul etmenin Tanrı'ya ait sıfatları yaratılmışlara vermek anlamı taşıyıp taşımayacağı, İslam dışındaki dinbilim sistemlerinde de tartışma konusudur. Ünlü protestan ilahiyatçı Paul Tillich (ölm.

1965) de bu konuyu tartışanlardan biridir. Şu sonuca varıyor:

"Azap ve ahiret meselesinde sonsuz olan (eternal) ile uzun süreli olan (everlasting) birbirinden ayrılmalıdır. Tanrısal hayatın bir niteliği olan sonsuzluk, tanrısal hayattan ayrılmış bir parça olan varlığa sıfat yapılamaz... Cehennem, tanrısal sevginin sınırı değildir. Tanrısal sevgi konusunda peşinen kabul edilebilecek tek sınır, yaratılmış-sonlu varlığın direnişi, karşı çıkışıdır... Tanrı sevgisi, insan denen varlıkla ilgili sorulara uygulanabilecek en son cevaptır" (Tillich; ***Systematic Theology,*** 1/284, 286)

Cennet ve cehennemin ebedîliğine kanıt olarak ısrarla tekrarlanan 'hulûd' ve 'ebed' sözlerinin lügat anlamlarında, bizim bugün kullandığımız süreklilik ve ebedîlik yoktur. Bu sözcüklerin Arap dilindeki karşılıkları tüm lügatlerde açıkça gösterilmiştir ve o karşılıklar içinde sonsuzluk ve süreklilik anlamı görülmemektedir. Dahası, bu sözcüklerde sonsuzluk ve süreklilik anlamının olmadığı tüm lügatlerde altı çizilerek belirtilmiştir. Tartışmasız otorite kabul edilenlerden birkaç örnek verelim:

Kur'an dilinin büyük ustası Isfahanlı Râgıb (ölm. 502/1108), Kur'an'ı anlamada yüzyılların aşılmamış kaynağı kabul edilen el-Müfredat fî Garibi'l-Kur'an'ında 'hulûd' ve ebed' sözcüklerini değerlendirmiştir. Onu dinleyelim:

"Hulûd, bir şeyin bozulmaya uğramaktan arınmışlığını ve esas hali üzere kalmasını ifade eder. Bu ise o şeyin uzun ömürlü olmasını gösterir, sürekli ve ebedî olmasını değil... Bu kökten gelen 'muh¬led', uzun süre yaşayan varlık veya kişiyi ifade etmek için kullanılır." (Râgıb, ***Müfredat,*** hulûd mad.)

"Ebed, parçalanmadan uzayıp giden zamanı ifade eder. Bununla amaçlanan, uzun süreleri anlatmaktır." (Râgıb, aynı eser, ebed mad.)

Arap dilinin temel kaynaklarından biri sayılan ***Lisanü'l-Arab*** adlı eserinde İbn Manzûr (ölm.711/1311) aynı sözcükler için şu bilgiyi veriyor:

"Hulûd kökünden gelen 'muhlid', uzun süre yaşadığı halde ihtiyarlamayan kişileri ifade için kullanılır. Dağ, taş, kaya gibi varlıkların zamanın yıpratmasına uzun süre karşı koyanlarına da yine hulûd

kökünden 'havâlîd' denir." (İbn Manzûr; *Lisanü'l-Arab,* huiûd mad.)

'Ebed, zaman anlamındadır. Süreklilik ifade etmesi için 'ebede'd-detır' (zaman boyunca) veya 'ebedü'l-âbâd' (zamanlar boyu) şeklinde kullanılır." (Aynı eser, ebed mad.)

Kur'an'da, ebed kelimesinin böyle bir kullanımı yoktur.

Arap dilinin bir başka otoritesi, Fîrûzâbadî (ölm. 817/1414), eseri *el-Kaamus el-Muhît'te,* hulûd ve ebed sözcüklerini sadece dil bakımından değil, dinsel ve felsefî yönden de büyük bir ustalıkla tanıtıyor. Hem de Kur'ansal gerekçelerine işaret ederek. Aşılmamış mütercimi Âsim Efendi (ölm. 1819)nin İmparatorluk Türkçesi ile verelim:

"Tagayyür ve fesadı pek geç olan nesneyi Araplar hulûd ile vasfederler. Eyyama havâlîd ıtlak ederler; tûl-i müksi hasebiyle. Yoksa devam ve beka itibarına mebni değildir; zira fanidir. Usâtın hulûd finnâr ol malan tûl-i müks itibariyledir..." (el-Kaamus, hulûd mad.)

Fîrûzâbâdî'nin, sadece dil açısından değil, dinsel açıdan da gerekçeler gösteren bu muhteşem açıklamasının günümüz Türkçesiyle karşılığı şudur:

"Değişme ve bozulması pek geç olan şeyleri Araplar hulûd sözcüğü ile nitelerler. Günlere havâlîd (hulûd sahibi olanlar) derler. Böyle demeleri uzun süreli olmalan yüzündendir; yoksa devam ve sonsuzluktan yüzünden değil. Çünkü hepsi fanidir. Allah'a isyan edenlerin cehennemde 'hafidin' diye gösterilmeleri de uzun süreli kalışları itibariyledir."

Kur'an'da cennet ve cehennemi nitelemek için geçen 'ebed' sözcüğünü de şöyle tanıtıyor Fîrûzâbadî: "Uzun zaman ve uzun süre anlamındadır. Arapça'da yine zaman anlamındaki 'dehr gibi kullanılır ama uzun zaman ifade eder." (Aynı eser, ebed mad.)

Demek oluyor ki, hulûd ve ebed kelimelerinde, bir defa dil bakımından sonsuzluk, süreklilik, bitmezlik söz konusu değildir. Bu sözcüklere sonsuzluk ve süreklilik anlamı, sonraki zamanlarda kelam ekolleri tarafından verilmiş ve felsefî-siyasal mezhep yorumlanyla bu anlam dinleştirilmiştir.

Bu geleneksel kabullerin, dinsel yazılara, hatta meal ve tefsirlere, hiçbir sorgulama ve araştırma yapılmadan geçirildiği ise bir gerçektir. İlk zamanlarda bizim mealimiz de bu listenin ne yazık ki dışında değildi.

Altı en çok çizilen kelime 'ebed' kelimesidir. Kur'an'da 'ebeden' şeklinde hal (durum bildirme) veya 'hâlidîn' sözcüğünü te'kit (pekiştirme) için kullanılır. Ne ilginçtir ki Kur'an, bu sözcüğü sonsuzluk anlamında değil, 'asla!' anlamında bir pekiştirme edatı olarak kullandığını bizzat kendisi göstermiştir. Yani, birçok ayette müfesser (yorumlanması beklenen) bir ifade olan 'ebed' bir ayette müfessir (yorumlayıcı) olarak geçmektedir. Kur'an'la bilim ve iman dostluğu olanlar, Kur'an'ın kendi kendini birçok yerde bu şekilde yorumladığını bilirler.

Ebed kavramının müfessir ayeti Mâide suresi 24. ayettir. Bu ayet, Hz. Musa'nın "Mısır'a gidin!" emrine karşı çıkan Beniisrail'in Musa'ya şöyle dediklerini bildiriyor: "Hayır! Firavun'un askerleri oradan çıkmadan biz oraya asla (ebeden) girmeyeceğiz..." Mısırlıların oradan çıkmaları sonsuza kadar mümkün olmayacak bir hal değildir. O halde, ebed kelimesi sonsuzluk için değil, zor geçecek uzun süreler için kullanılmaktadır.

Azap meselesinde son sözü, Sudanlı şehit düşünür Mahmud Muhammed Tâhâ (ölm. 1985) söylesin:

" Her benlik, cehennem azabından yükselip cennete girmeye yazgılıdır. Bu giriş, herkesin deneyim ve gereksinimlerine bağlı olarak uzun veya kısa olabilir. Ancak her yazgı için belirlenmiş bir süre vardır ve böylesine bir süre için de bir son söz konusudur. Bu yüzden, cehennemdeki cezanın hiç bitmeyeceğini düşünmek, tam bir hatadır. Aksi halde kötülük evrenin kuralı olur. Eğer ceza sonsuz olursa bilgelikten tamamen yoksun kindar bir ruhun intikamı haline gelir. Allah böyle bir sıfattan kesinlikle münezzehtir." (Tâhâ, ***İsiamın İkinci Mesajı,*** 116)

Azmak →